

dalzâde'nin mescidinden bir iz kalmamıştır.

Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin oğlu Selâhaddin Mûsâ Çelebi de ilmiyeden yetişmiş, Sahn-ı Semân müderrisliğine kadar yükselmiş ve 963 Zilkadesinde (Eylül 1556) vefat etmiştir (Atâî, s. 238).

Hamîdüddin Efendi, Mahmûd el-İsfahânî'nin *Me'tâli'u'l-enzâr 'alâ Tavâli'l-envâr* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 156; Şehid Ali Paşa, nr. 1785/1; Hacı Mahmud Efendi, nr. 5890), Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtaşarı'l-müntehâ* (Süleymaniye Ktp., Fâtihi, nr. 1277; Hamidiye, nr. 746/3; Hacı Beşir Ağa, nr. 137/1) adlı eserlerine hâşiyeler yazmış ve bu eserler uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546), s. 199-200; Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 171-173; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 154, 155, 191-193, 318, 331, 358, 481; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh*, II, 496-498; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 238, 277; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1116; *Târih-i Silsile-i Ulemâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2142, vr. 216*; Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmî*, I, 185; *Devhatü'l-meşâyih*, s. 14-15; *Sicill-i Osmânî*, II, 256; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 341; *Osmanlı Müellifleri*, I, 222; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 339; Danişmend, *Kronoloji*², I, 434; V, 111; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 79-80, 176; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 438-441; Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 33, 171, 195; R. C. Repp, *The Mufti of Istanbul*, Oxford 1986, s. 187-192; Mübahat S. Kütükoğlu, "1869'da Faal Osmanlı Medreseleri", *TED*, sy. 7-8 (1976-77), s. 319.

CAHİT BALTACI

HAMİDÜDDİN FERÂHÎ

(حميد الدين فراهي)

Abdülhamîd b. Abdülkerîm
Ferâhî Ensârî
(1863-1930)

Hindistanlı âlim, müfessir
ve düşünür.

18 Kasım 1863'te Hindistan'ın Utar Pradeş eyaletinin A'zamgarh bölgesindeki Perihâ (Phariha) köyünde doğdu. Ferâhî'nin doğum yeri ve nisbesi üzerinde bir araştırma yapan Şerefeddin Islâhî (*'Ulûmü'l-Kur'ân*, I/1, s. 136-145), dedelerinin Afganistan'ın Ferâh şehrinde gelerek Hindistan'da yerleştikleri yere de aynı adı verdiklerini, bu yerin daha sonra Urduca'da Perihâ (Perihe, Ferihe) şeklinde anıldığını belirtir. Hamîdüddin de eser-

lerini Arapça kaleme aldığından bu yere yahut asıl memleketine atfen Ferâhî nisbesini kullanmıştır. Seçkin bir aileye mensup olan Ferâhî küçük yaşta hâfız olduktan sonra köyündeki medresede Farsça öğrendi; Hindistan'ın tanınmış âlimlerinden halazadesi Şiblî Nu'mânî'nin İslâmî ilimlerle ilgili derslerine devam etti. Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, mantık ve felsefe derslerinin okutulduğu programı bitirdikten sonra Şiblî Nu'mânî'nin Hindistan'daki ilmi seyahatlerine katıldı. Uzunca bir süre kaldığı Leknev'de Abdülhay el-Leknevî ile tanıştı ve ondan fıkıh okudu; ayrıca Azîzüddin Azîz el-Leknevî'den Fars edebiyatı konusunda faydalandı. Lahor'da The Oriental College'da Arap dili ve edebiyatı hocası olan Feyzülhasan Sehârenpûrî'den özel olarak Arap dili ve edebiyatı dersleri aldı. Ferâhî Feyzülhasan'ın öğrencisi olmakla her zaman iftihar etmiştir.

Lahor'dan yirmi yaşında dönen Ferâhî, bazı muhafazakâr çevrelerde hoş karşılanmamasına rağmen İngilizce öğrenmeye karar verdi. Bunun için Aligarh'ta bulunan Mohammedan Anglo-Oriental College'a kaydoldu. Burada aynı zamanda Şiblî Nu'mânî, Eltaf Hüseyin Hâlî ve Thomas Arnold gibi âlimlerin katıldığı ilmi toplantıları takip etme fırsatı buldu; ayrıca Arnold'dan çağdaş felsefe okudu. Arnold, *The Preaching of Islam* adlı eserini yazdığı zaman Ferâhî hocasını kıyasıya tenkit etmiştir. 1895 yılında bu müesseseden lisans diploması alan Ferâhî, hem geleneksel hem de modern ilimleri öğrenmiş bir kişi olarak Hindistan'ın çeşitli yerlerinde öğretim görevinde bulundu. 1897-1907 yılları arasında Karaçi'deki Medresetü'l-İslâm'da Arapça okuttu. 1907-1908'de Aligarh'ta yardımcı profesörü olarak çalıştı. Burada Arapça profesörlüğüne getirilen Josef Horovitz'den İbrânice öğrendi. 1908'de Allahâbâd'daki Muir Central College'a Arapça profesörü olarak tayin edildi. 1914'te Haydarâbâd'daki dârü'lulûma rektör oldu ve bu görevi 1919'a kadar sürdürdü. Urduca eğitim ve öğretim yapan bir üniversite kurma fikrinin öncülerinden olan Ferâhî'nin bu arzusu Osmâniye Üniversitesi'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. 1919'da Medresetü'l-İslâm ve Dârü'l-musannifin'e daha fazla mesai vermek için Haydarâbâd'dan A'zamgarh'a dönen ve çalışmalarını burada sürdüren Ferâhî, 11 Kasım 1930'da tedavi için gittiği Batı Utar Pradeş'teki Mathûrâ şehrinde vefat etti ve oraya gömüldü.

Ferâhî'nin asıl ilgi alanı olan Kur'an'ın sırlarını düşünüp bulma gayretleri, Kur'an-ı Kerim'i anlamak için anahtar olarak değerlendirdiği bazı temel prensipler bulup geliştirmesini sağladı. Bu metodun temeli "nazm-ı Kur'ân" adını verdiği Kur'an'ın tutarlılık özelliğidir. Ferâhî, nazım rehberliği olmadan Kur'an'ın sırlar dünyasını ve hikmetini araştırmanın mümkün olmayacağına inanmıştır. Nazım metodunu takip eden diğer ulemânın aksine Ferâhî'nin nazım kavramı sûre ve âyetler arasındaki tenâsübü belirlemekle sınırlı kalmamıştır. Ona göre tenâsüp tertiple birlikte nazmı oluşturan unsurlardan biridir. Temel nazım birimi sûredir ve nazım açısından küçük sûreler de büyük sûreler kadar önemlidir. Her sûrenin bir ana konusu vardır ki bütün sûre bunun üzerinde oluşur. Sûrelerde âyetler birbiriyle çok yakın bir mâna ağıyla örülmüştür. Aynı şekilde bütün sûreler mükemmel düzenlenmiş bir bütünlüğe oturtulmuş olup her sûrenin kompozisyon, mahiyet ve mâna olarak bir önceki ve bir sonraki sûre ile yakın ilişkisi vardır. Ferâhî'ye göre bunu anlayan Kur'an'ın yarısını anlamış demektir. Kur'an-ı Kerim'in açıklanması konusunda Ferâhî'nin önem verdiği diğer bir yöntem de Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesidir. Bu yolla mâna anlaşılıyorsa başka kaynağa başvurmaya ihtiyaç kalmaz, anlaşılıyorsa hadise müracaat edilir. Bu arada gerektiğinde Câhiliye şiirinden de faydalanılmalıdır. Ferâhî, Araplar'ın dille ilgili ana kitaplarında mevcut üslûpların araştırılmasının Kur'an'ın anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindedir.

Kur'an anlayışı ve derin İslâm tarihi bilgisi ışığında Ferâhî, İslâm ümmetinin yeni nesil entelektüelleri için inkılâp sayılabilecek üç temel unsur ihtiva eden bir program tasarlamıştır. Programın en önemli hedefi kendisinin geliştirdiği prensiplerin ışığında bir tefsir yazarak Kur'an'ın anlaşılmasını sağlamaktır. Ona göre müslüman toplumlarındaki hastalığın asıl sebebi Kur'an'ın temel öğretilerini iyi kavrayamamak ve ayrıca tembelliktir. Ümmeti kurtuluşa götürecektir ortamı oluşturma tek yolu Kur'an'a dönmektir. Ferâhî, sadece on beş kadar kısa sûrenin tefsirini yazmış olmasına rağmen tasarladığı tefsir metodunu bunlarda başarıyla uygulamış, aynı metodu geliştirerek sürdüren talebesi Emîn Ahsen Islâhî *Te-debbür-i Kur'ân* (Lahor 1983) adıyla dokuz ciltlik tam bir tefsir yazmıştır.

Ferâhî'nin tasarladığı programın ikinci bölümü, İslâmî ilimlerin İslâmî olmayan

unsurlardan arındırılarak Kur'an ve Sünnet'e göre yeniden yapılandırılmasıdır. Bununla ilgili bir plan hazırlayan Ferâhî, belâgat ve beyan âlimlerinin koyduğu prensipleri takdir etmekle birlikte bunların tercüme suretiyle eski Yunan'dan alındığını, dolayısıyla Kur'an üslûbunun güzelliğini yeterli derecede anlatamadıklarını savunur. Ona göre Arap dilinin metot tenkitçisi Kudâme b. Ca'fer vazettiği esasları Yunan edebiyatından almış, öte yandan bütün gücünü mânaya değil kelâm kalıplarına ve nazma sarfetmiştir. Bu bakımdan Kudâme'nin *Nağdû's-şî'rî* ile, insanları olduğundan başka türlü niteleyen Yunanlı şair Sophokles'in şiirlerinin ışığında tenkit esaslarını ortaya koyan Aristo'nun şiir kitabı arasında büyük benzerlikler vardır. Ferâhî, sanatın sadece zevk ve tatmin vesilesi olmayıp ahlâkî değerler ve asil öğretiler için de bir araç olduğunu söyler. Bu sebeple de Kur'an'dan çıkardığını belirttiği bir belâgat sistemi ortaya koymuştur.

Programın son bölümü İslâm eğitim sistemini Kur'an merkezli yapmak, diğer konu ve ilimleri de onun etrafında bütünlüştürmek şeklinde ıslah etmektir. Ferâhî, son on yılını Medresetü'l-ıslah'ta eğitimle ilgili prensip ve fikirlerini uygulamakla geçirmiştir.

Çalışmaları yüksek bir araştırma ve ilim standardına sahip olan Ferâhî delillerini kaynaklardan büyük bir titizlikle alır, analize tâbi tutardı. Bunun yanında kendi devrinde savunmacı bir tutum ortaya koyan ulemânın aksine, cihad ve hilâfet gibi kavramları yorumlamasından da anlaşılabileceği gibi tamamen bağımsız ve cesur bir tavır takınmış, entelektüel ve ıslahçı bir hareketin zeminini hazırlamıştır.

Eserleri. Daha çok düşüncelerini gerçekleştirme yolunda faaliyet gösteren ve bir ıslahçı olan Ferâhî'nin eserleri şunlardır: 1. *Tefsîru nizâmî'l-Kur'an ve tefsîrû'l-Furkân bi'l-Furkân*. Tefsir konusundaki düşüncelerini uyguladığı bu eserde re'y veya dirayet yöntemini reddederek âyet ve sûreler arasındaki râbitayı ortaya koymaya ve Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etmeye çalışmıştır. Eserde yer alan Haşr, Tahrim, Şems, Asr, Kâfirûn ve Leheb sûreleri aynı tarihte (Aligarh 1908), Fâtiha, Zâriyât, Kıyâme, Mürselât, Abese, Tîn, Fil, Kevser ve İhlâs sûreleri ise farklı tarihlerde basılmıştır. *Fâtihatü Tefsîri nizâmî'l-Kur'an* adıyla müstakil yayımlanan bölümde (A'zamgarh 1937) kendi

tefsir metodunu açıklayan yazar besmele ve Fâtiha sûresinin tefsirine yer vermiştir. Bazı eksiklerden dolayı halen yayımlanmamış bulunan Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerinin dışındaki bütün tefsirleri Emîn Ahsen Islâhî tarafından Urduca'ya tercüme edilerek *Mecmû'a-i Tefâsîr-i Ferâhî* adıyla neşredilmiştir (Lahor 1985, 1991). 2. *Delâ'ilü'n-nizâm* (A'zamgarh 1968). Kur'an-ı Kerim'in âyet ve sûrelerinin birbiriyle irtibatını inceler. 3. *Esâlibü'l-Kur'an* (A'zamgarh 1969). Hitap, iltifat, hazf, icmalden sonra tafsîl, vasıl ve fasıl nevileriyle atıf, istifham, vasıl, takdim ve tehir gibi konuları ihtiva etmektedir. 4. *et-Tekmil fi usûli't-te'vil*. Te'vil, tahrif, tafsîl kavramlarıyla te'vilde hata-ya düşmenin sebepleri, Kur'an'ın Kur'an'la te'vili ve te'vilin esasları gibi konuları kapsayan bir çalışmadır. Son üç eser *Resâ'ilü'l-İmâm el-Ferâhî fi 'ulûmî'l-Kur'an* adıyla yayımlanmıştır (A'zamgarh 1388/1968, 1411/1991). 5. *Müfredâtü'l-Kur'an* (A'zamgarh 1939). Ferâhî'nin, âyet ve sûrelerin bir kısmını diğerleriyle açıklama metodundan hareketle lugatçılar ve müfessirlerden farklı anladığı bazı Kur'an lafızlarını şerhettiği bir çalışma olup müellifinin Arap diline hâkimiyetinin bir delili olarak kabul edilir. 6. *Cemheretü'l-belâga* (A'zamgarh 1941). Müellifin Kur'an'dan, eski Arap şiiri ve edebiyatından faydalanan belâgat konusunda geliştirdiği düşünce ve nazariyelerinin yer aldığı eseridir. 7. *er-Re'yü's-şâhih fi men hüve'z-zebiḥ* (A'zamgarh 1331, 1338). Hz. İbrâhim'in kurban etmeye teşebbüs ettiği oğlunun İshak değil İsmâil olduğunu yahudi ve İslâm kaynaklarıyla mukayeseli olarak ortaya koyduğu bir eserdir. Kitap Emîn Ahsen Islâhî tarafından Urduca'ya çevrilerek neşredilmiştir (Delhi, ts.; Lahor 1395/1975). 8. *el-İm'ân fi aksâmî'l-Kur'an* (Aligarh 1329; Kahire 1349). Kur'an'da geçen yeminleri ele alan eseri Emîn Ahsen Islâhî Urduca'ya çevirmiştir (Lahor 1395/1975). 9. *el-Kâ'id ilâ 'uyûni'l-akâ'id* (A'zamgarh 1975). İslâm akaidiyle ilgilidir. 10. *Divân* (Arapça, A'zamgarh 1967). 11. *Dîvân* (Farsça, Haydarâbâd 1903).

Ferâhî'nin *Evşâfû'l-Kur'an*, *Esbâbü'n-nüzûl*, *Kitâbü'r-Rûsûḥ fi ma'rifeti'n-nâsiḥ ve'l-mensûḥ*, *Fıkhü'l-Kur'an*, *İhkâmü'l-usûl bi-ahkâmî'r-Resûl*, *Kitâbü'l-Akl ve mâ fevka'l-akl* adlı eserleri ise henüz basılmamıştır (yayımlanmamış eserleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Muhammed Ecmel Islâhî, V/2, s. 81-119).

BİBLİYOGRAFYA :

Hamîdüddîn Ferâhî, *Mecmû'a-i Tefâsîr-i Ferâhî* (trc. Emîn Ahsen Islâhî), Lahor 1991; Abdülhay el-Hasenî, *Nûzhetü'l-havâṭir*, VIII, 229-230; Muinüddin A'zamî, *el-Ferâhî ve eseruhû fi tefsîri'l-Kur'an* (doktora tezi, 1968), Aligarh Muslim University; a.mlf., "el-Ferâhî ve't-terâbutu'l-fikrî fi'l-Kur'an", *el-Ba'sû'l-İslâmî*, XXXII/10, Leknev 1988, s. 48-54; Abdurrahman Nâsir Islâhî, *Muḥtaşar Hayât-ı Hamîd*, A'zamgarh 1973; M. İnâyetullah Sübhânî Islâhî, *Allâme Hamîdüddîn Ferâhî*, A'zamgarh 1978; Süleyman Nedvî, *Yâd-ı Reftegân*, Karacî 1983, s. 110-132; Yûnus İbrâhim es-Sâmerrâi, *'Ulemâ'ü'l-Arab fi şibhi'l-kâretü'l-Hindîyye*, Bağdad 1986, s. 780; Mustansîr Mir, *Coherence in the Qur'an: A Study of Islahî's Concept of Nazm*, Indianapolis 1986; a.mlf., "The Qur'anic Oaths; Farâhî's Interpretation", *IS*, XXIX/1 (1990), s. 5-27; *Allâme Hamîdüddîn Ferâhî, Hayât u Efkar: Makâlât-ı Ferâhî Semînâr* (nşr. Encümen-i Talebe-i Kadîm), A'zamgarh 1992; Zaferü'l-İslâm Islâhî, *Kitâbiyyât-ı Ferâhî*, Aligarh 1991; Seyyid Said Ahsen el-Âbidî, *Hamîdüddîn el-Ferâhî: hayâtühü ve menhecühü fi tefsîri'l-Kur'an ve eserü zâlike fi'l-Hind* (doktora tezi, ts.), Câmîati'l-Ezher, Külliyyetü usûli'd-dîn; a.mlf., "el-İmâm Hamîdüddîn el-Ferâhî: hayâtühü ve mü'ellesâtüh", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XVI/3, İslâmâbâd 1981, s. 9-27; Ebû Nâfi' el-Fellâhî, "Nedve 'ilmiyye havle'l-İmâm el-Ferâhî", *el-Ba'sû'l-İslâmî*, XXVII/2, Leknev 1982, s. 88-92; Şerefeddin Islâhî, "Mevlânâ Hamîdüddîn Ferâhî ki Cäey Peydâiş aor un ki Nisbet Ferâhî", *'Ulûmü'l-Kur'an*, I/1, Aligarh 1985, s. 136-145; Muhammed Ecmel Islâhî, "Teşâñif-i Ferâhî ka Ğayr-i Maṭbû'a Sermâye", a.e., V/2, Aligarh 1990, s. 81-119.

İSTİYYAQ A. ZILLI

HAMİDÜDDİN NÂGEVRİ

(حمید الدین ناگوری)

Hamîdüddîn Muhammed
b. Atâ Kâdî Nâgevrî
(ö. 643/1246)

Hindistanlı sûfi ve âlim.

Buhara'da doğdu. İyi bir medrese tahsili görerek Arapça ve Farsça'yı bu iki dilde şiir yazacak derecede öğrendi. Babasıyla birlikte Buhara'dan Hindistan'a göç etti. Nâgevr'de kadılık yapan babasının vefatı üzerine Muizzüddin Muhammed b. Şâm zamanında bu şehirde kadı oldu ve üç yıl süren bu görevi sebebiyle Nâgevr kadısı diye tanındı. Ancak mânevî bir işaret üzerine görevinden ayrıldı ve Bağdat'a gidip Ebû'n-Necib Şehâbeddin es-Sühreverdi'nin sohbetlerine katıldı; daha sonra kendisine intisap ederek en seçkin müridlerinden biri oldu. Ertesi yıl hacca gitti. On dört ay Medine'de, bir yıl Mekte'de kaldıktan sonra Hindistan'a döndü. Daha önce Bağdat'ta tanıştığı ve derin bir saygı duyduğu Çiştî şeyhlerinden